

מגדל צדק - חרושת האבן העברית

מחצבות מגדל צדק סיפקו חומרי בניין כאבנים, חצץ וסיד לאזור גוש דן המתפתח במהירות מאז שנות העשרים, והיוו מוקד חיכוך וקרבות מראשית המרד הערבי הגדול ועד למלחמת העצמאות

כתב: ד"ר אבי ששון, החוג ללימודי ארץ ישראל, המכללה האקדמית אשקלון והקרן לחקר מישור החוף שליד קרן אשקלון

שרידי המבצר הצלבני במגדל צדק. צילום: אורי כרו

שעברה למרגלות האתר, הוא נקרא מגדל אפק כיוון שצפה על העיר אפק שממערב לו. יסודותיו של המבנה המרכזי באתר מתוארכים לתקופה הצלבנית, עת הוקמה כאן אחוזה שנקראה מירבל (יפה נוף). בתקופה העות'מאנית (1915-1517 לספירה) התיישבו כפריים מאזור שומרון בכפרים מבוצרים במערב השומרון, בסמוך למישור החוף, כדי לעבד את האדמות

בהיסטוריה ובטכנולוגיה של תעשיית האבן והסיד בארץ ישראל.

גרעין כפרי בחורבות אחוזה צלבנית

על פי המחקר הארכיאולוגי וההיסטורי, האתר נוסד כבר בתקופה החשמונאית (במאה השנייה לפנה"ס) כחלק מן הביצורים ששלטו על הדרך הראשית בארץ ישראל

מגדל צדק הוא מן האתרים ההיסטוריים המרכזיים ביותר במישור החוף של ארץ ישראל. אתר זה, שנושא היסטוריה וארכיאולוגיה של אלפי שנים, הוכרז חלקית כגן לאומי בשנת 1994 ובהמשך ב־2005 בשטח כולל של 1,701 דונם, והוא מתחבר לרצף אתרי המורשת והנוף שלאורך הירקון. האתר אוצר בתוכו שרידים משלבים שונים

במאה ה־19 שלטה באזור משפחת אל־ג'מעייני שהגיעה מהכפר ג'מעין בשומרון. השיח' צאדק אל־ג'מעייני קיבל תחת חסותו 22 כפרים באזור מערב שומרון, ועל שמו החלו לקרוא למקום מגדל צדק

את שכר העבודה לחברי הקבוצה. במכתב למרכז החקלאי היא מודיעה: "בזמן האחרון נמצאת הקבוצה - על־אף העבודה היום יומית של החברים - במצב כלכלי גרוע מאוד כדי רעב למחצה. [...] נחלשו חברי הקבוצה עד כדי כך שצפויה סכנת ערעור בריאותם התקין באם לא ישפרו בעוד מועד את מנת יומם הדלה. הם מוכנים להישאר במקום על אחריותם הם ובלבד להשאיר להם את המחנה על סידוריו בתמורה לחוב שחבים להם, אך גם לזה אין 'סולל בונה' מסכים, לכן הקבוצה מחליטה לעזוב את המקום".

החלום להקים יישוב חקלאי וכפר חוצבים במגדל צדק נגזז וחברי הקבוצה נאלצים לעזוב את האתר ולעבור לחדרה. בסוף שנת 1928 עוזבים אחרוני החברים את המקום.

חידוש העבודה והרס האתר במרד הגדול

בשנת 1931 לוקחת ההסתדרות את האחריות על האתר מסולל בונה, ומחדשת את העבודה במגדל צדק. היה זה בשותפות עם הערבי טאהר קרמן מחיפה, שהקים מחצבה על אדמה חכורה מידי הערבים וכעת העבודה במחצבה הייתה עברית־ערבית.

ב־1932 בונים שלושה יהודים, יעקב סלונים, אשר בר־לוי ושרגא קרצ'מר, כבשן מודרני המעסיק 120 פועלים, על שטח של 65 דונם אדמה שרכשו מאת ערביי מגדל יאבה. הכבשן, על כל ציודו, הובא מבית החרושת קרופ בגרמניה. לדברי בר־לוי, בשנת 1930 הייתה בנייה

שבאה למגדל לעבוד בעקבותיהם - היא קבוצת הכ"ג.

קבוצה זו של חברי ההכשרה החלוצית, שרובם חברי תנועת החלוץ, עלו בשנת 1925 ונקראו הכ"ג - לפי המספר הסידורי של קבוצתם בהכשרה החלוצית בבסרביה וברומניה. לקבוצה זו, שמנתה כ־50 איש, הוצעה העבודה במחצבות סולל בונה במגדל צדק.

הקבוצה בנתה כמה צריפים, ביניהם אחד ששימש בית ילדים ושני כמועדון תרבות. הם השתדלו לתת ליישוב צורה של חיי קבוצה אמיתיים, טיפחו את החצר וגידלו פרחים, מטפסים ושיחים. נטיעת עצים הייתה אסורה ונתקלה בהתנגדות מצד מוכתר הכפר מגדל יאבה, בטענה כי המסורת אומרת שכאשר יהודי נוטע עץ, אך על אדמה ערבית, הוא רואה את האדמה כקניינו הפרטי. לרוב היו היחסים עם השכנים הערבים טובים, שכן הערבים היו מעוניינים בקשרי המסחר עם היהודים ודאגו לשלום חברי הקבוצה, ושיח' הכפר אך ביקר אצלם באירועים חגיגיים.

במשך השנה הראשונה התכוננה הקבוצה לקבל שטח אדמה להתיישבות חקלאית באזור מגדל צדק. חברים מהקבוצה נשלחו להכשרה בבתי הספר החקלאיים בנהלל ובמקווה ישראל, במחנה נעשו שיפורים ונבנו צריפים חדשים, מותאמים לחיים קולקטיביים של קבוצה.

ב־1927, לאחר כשנה וחצי באתר, פקדו את הארץ ימי שפל כלכלי ומחסור בעבודה. סולל בונה שקעה בחובות והפסיקה לפתע

הפוריות. כך גובש בחורבות האחוזה הצלבנית גרעין כפרי שנקרא מגדל יאבה ("מגדל יפו", על שום שממנו נראית במערב הרחוק העיר יפו), שמנה 44 נפשות (על פי עדות משנת 1596).

במאה ה־19 שלטה באזור משפחת אל־ג'מעייני שהגיעה מהכפר ג'מעין בשומרון. ג'יימס פין, הקונסול הבריטי בירושלים באותה תקופה, כתב כי השיח' צאדק אל־ג'מעייני קיבל תחת חסותו 22 כפרים באזור מערב שומרון, ועל שמו החלו לקרוא למקום מגדל צדק (הקבר המיוחס לו בטעות נמצא בגבעה מצפון למבצר).

משפחת אל־ג'מעייני שיפצה את המבצר הצלבני, בנתה בראשו חדרים נוספים והפכה את המקום לטירה גדולה. השיח' צאדק, שהיה אחראי על גביית המסים בכפרים שתחת חסותו (מולתאזם), מעל בתפקידו עד שגורש על ידי השלטון העות'מאני לתורכיה בשנת 1840, והשליטה עברה לידי בנו, מוסה אל־ג'מעייני.

במחצית המאה ה־19 היה מגדל יאבה כפר גדול יחסית ודרכו עברו חוקרים ונוסעים שונים. מסוף התקופה העות'מאנית היה הכפר מרכז לחרושת האבן שענה על צורכי הבנייה הגדולים של ההתיישבות החדשה במישור החוף, ובעיקר של היהודים. אחרי מלחמת העולם הראשונה לטשו יזמים יהודיים את עיניהם למקום במטרה לבסס את חרושת האבן העברית, במקביל לפעילותו של הכפר המוסלמי.

ראשית העבודה העברית במגדל צדק

בשנת 1924 החליטה חברת סולל בונה לפתוח מחצבת אבן במגדל צדק. לקבוצה הראשונה נבחרו פועלים בני העלייה השלישית, יהודים חברי תנועת החלוץ מפולין, שמטרתם הייתה להתיישב במגדל צדק ולהקים כפר של חוצבים וחקלאים. הגרעין העיקרי של הקבוצה מנה 11 גברים ונשים שהגיעו למקום ובנו שני צריפי עץ. אולם כאשר התברר להם כעבור שנה כי אפסו כל הסיכויים להתיישבות קבע, הם הודיעו על החלטתם לנטוש את המקום ולמסור את העבודה לקבוצה אחרת

נהרס ונחרב באותו לילה. הפורעים המשיכו במלאכת ההרס במשך חמישה-שישה חודשים כדי לעקור מהשורש את כל החרושת הכבדה אשר הוקמה במקום. את שרידיהם של מתקנים אלה ניתן לראות דרומית למצודה, בסמוך לדרך הראשית החוצה את הגן הלאומי.

מרכז אימונים של ההגנה

בכל אותה תקופה לא הרשו שלטונות המנדט ליהודים לחזור ולעבוד במחצבות. באמצע נובמבר 1936 חזרו השותפים סלונים-בר-לוי-קרצמר לאתר ההרוס והחלו לתכנן את שיקומו והגנתו. תחנת שמירה הוקמה במקום גבוה, בשטח של סלונים ושותפיו, שהיה מוקף חומה.

את השמירה על המשך החיים התקינים במקום לקחה על עצמה ההגנה, שהחליטה לכבוש את המקום ולהקים בו נקודת יישוב קבועה. על ארגון השמירה הופקד יצחק שדה, מי שהקים את פלוגת הנוודות של ההגנה. קשר טלפוני קווי הותקן בין העמדות, ובמבואות המערביים של הכפר מגדל יאבה הוקם פילבוקס (עמדת שמירה מבטון), להגברת השמירה על הסביבה (את שרידי הביצורים ניתן לראות בעיקר בכבשן הדרומי). במקום נפתחו מסעדת פועלים ומרפאה שאויישה דרך קבע ובה רופא; נפתחה ספרייה; התקיימו שיעורים ללימוד ערבית ואף הרצאות.

שדה החליט לנקוט בשיטות שמירה שלא היו מקובלות עד כה. הוא הוציא את השומרים מאחורי העמדה לשטח הפתוח, לסוירים ביום ולמארבים בלילה. שדה לקח את השומרים אפילו לסמטאות הכפר מגדל יאבה כדי להרתיע את התושבים ולזרוע מבוכה בקרבם. הסכנה הגדולה הייתה בקילומטר האחרון בדרך למגדל צדק, מכיוון פתח תקווה, שהיה בלתי סלול ונתון להתקפות. ענדר עם נוטרים, ולעתים גם משוריי, היה יוצא יום יום ללוות את הפועלים בכברת דרך זו, שבה היו הערבים טומנים מוקשים בחול. אירע שמכונת עם פועלים ונוטרים עלתה על מוקש והיו נפגעים.

מיקומו הגיאוגרפי והטופוגרפי של האתר ותנאי העבודה במחצבות אפשרו להגנה

מגדל צדק והמפעלים בתקופת המנדט. צילום: ארכיון עינת

פועלים מעמיסים אבנים. צילום: ארכיון עינת

הפועלים הערבים בעצמם את המכונות והכריזו כי הם בעלי המחצבה.

בליל ה-29 במאי 1936, בשעה 20:00, הגיעו מכוניות נושאות זרקורים מכיוון לוד ועצרו במבואות הכפר מגדל יאבה. כל הסביבה הוצפה באלומות אור והמון ערבי החל נוהר ממרומי הגבעה. לאחר כשעתיים של התקהלות והשתוללות פנה ההמון המשתולל כשבידיו לפידים בוערים אל המחצבות ועשה שמות במכונות המודרניות היחידות בארץ. המשרפה המפוארת, שחברת קרופ התפארה כי היא הטובה ביותר בעולם, קרסה. בית החרושת היחידי למימת הסיידן בכל המזרח התיכון נהרס כולו על בנייניו וציודו; מכונת החצץ המשוכללת ביותר הוחרבה עד היסוד; בית החרושת הקטן ליצירת צבע-סייד בלתי דוהה נשרף ונהרס; המחסנים והבתים נהרסו ונשדדו; הכבשנים הפשוטים יותר פוצצו ונהרסו.

רכוש יהודי רב שהוקם במשך שנים נשרף,

רבה בארץ והיה ביקוש רב לתוצרת האבן, החצץ והסייד ממגדל צדק, שהיו באיכות מעולה. אולם מכיוון שהעבודה הידנית לא עמדה בביקוש ובאיכות, הקימה השותפות מחצבה גדולה ומשוכללת עם מכונות מודרניות, ובהן כבשן הסייד הגבוה (32 מטרים) והיפה ביותר בארץ, היחיד מסוגו בכל המזרח התיכון, שתוצרתו הייתה הטובה ביותר בשוק.

היחסים עם העובדים הערבים היה טובים עד לפרוץ המרד הערבי הגדול בשנת תרצ"ו, 1936. המאורעות הגיעו עד מהרה גם למחצבות באזור מגדל צדק בעקבות ההסתה בתקשורת ובמסגדים החלו הפועלים הערבים במחצבות לנהוג בתוקפנות כלפי העובדים היהודים.

באחד הימים, כאשר 50 פועלים יהודים הגיעו לעבודה, הפועלים הערבים עמדו במשמרת ולא הניחו ליהודים לגשת לעבודה. באחת המחצבות אף הניעו

מיקומו הגיאוגרפי והטופוגרפי של האתר ותנאי העבודה במחצבות אפשרו להגנה להשתמש באזור מגדל צדק כמרכז אימונים חשוב של אנשי ההגנה, לירי, לזריקת רימונים וכתחנת ניסיונות בפיצוצים, ממש מתחת לאפס של הבריטים.

בלילה שבין 11 ל-12 ביולי 1948, כבש גדוד 32 מחטיבת אלכסנדרוני, שתוגברו על ידי פלוגות ב' ו-ג' מגדוד 145, את מגדל צדק. 36 לוחמי צה"ל נפלו בכל קרבות ראש העין ומגדל צדק במהלך מלחמת העצמאות.

בימי מלחמת העצמאות חרב גם מגדל יאבה על כל בתיו ומפעלי האבן והסיד בסביבה. במחצית השנייה של 1949, לאחר ששוקמו המחצבות והכבשנים, התחדשה העבודה במחצבות הסמוכות למגדל צדק. בתוך זמן קצר הוקמו והופעלו באזור 21 מחצבות, 22 מגרסות וכבשני סיד. מספר הפועלים הגיע לשיא של 700, בכללם 70 פועלים מתושבי כפר קאסם. מועצת פועלי פתח תקווה אך ערכה קורסים בחציבה לעולים חדשים בסמוך למחצבות. השנים 1949-1951 היו שנות השיא בהפקת אבן במגדל צדק.

מאוחר יותר הוקם מחנה צבאי בסמוך. בשנים האחרונות פינו צה"ל וחברות האבן את השטח כדי להקים בו גן לאומי גדול, כחלק מרצף הגנים ואתרי התיירות לאורך הירקון.

תודה מיוחדת לכל מי שסייעו בהכנת הכתבה: שי פרקש, איש שימור; רחל (רוחה) שפירא מקיבוץ עינת, העוסקת בארגון הארכיון המאוחד של עינת וגבעת השלושה; ארכיון צבי גרמן ז"ל, שהיה נוטר, לוחם ומפקד במגדל צדק.

המלחמה על מגדל צדק

התסיסה שפקדה את ערביי ישראל בסוף 1947, שעה שבא"ם התקיימו דיונים על הקמת מדינת ישראל, לא פסחה גם על אזור המחצבות.

ב-3 בפברואר 1947 חברה קבוצה גדולה של ערבים לשורה אחת, ושלושי ידיים הם הלכו ממקום למקום ודחקו את היהודים אל מחוץ לשטח המחצבות, מלווים בקריאות עידוד של המון ערבי. הפועלים היהודים, עשרות מול מאות ערבים, נאלצו לעזוב את מגדל צדק.

ההגנה הכניסה למגדל פלוגה בפיקודו של דני קורנפלד לשמור על המחצבות ולהשגיח על תנועות הצבא העירקי שחנה בכפר קאסם. הפלוגה מנתה שלוש מחלקות שאחת מהן התמקמה במחצבות, אולם הערבים נתקו את אספקת המים למחצבות ופגעו בתחבורה אליהן והמצב הלך והחמיר. באחד מימי אפריל 1948 התקבלה הוראה להוציא את המחלקה ששמרה על המחצבות, לפרק את המכונות שניתן לקחת ולפוצץ את המתקנים החשובים ואת בריכת הסולר.

העבודה הופסקה כליל וארבעה חודשים נשאר מחצבות מגדל עזובות לגמרי. בחודש יולי 1948 פתח צה"ל במבצע דני (שכונה גם לרל"ר - לוד-רמלה-לטרון-רמאללה) לכיבוש מרחב לוד ורמלה, ובמקביל לו, צפונה, תוכנן מבצע בתק - לכיבוש מגדל צדק וראש העין. במבצעים המשולבים, "דני" ו"בתק",

להשתמש באזור מגדל צדק כמרכז אימונים חשוב של אנשי ההגנה, לירי, לזריקת רימונים וכתחנת ניסיונות בפיצוצים, ממש מתחת לאפס של הבריטים.

צורכי הביטחון חייבו שבמגדל צדק יעבדו מספר גדול ככל האפשר של יהודים, אך השוק למוצרי האבן העברית הצטמצם מחמת התמעטות הבנייה בתל אביב והסביבה בשנים 1938-1941. אך שרבו העבודות הציבוריות והצבאיות בבניין ובכבישים, חרושת האבן העברית לא הייתה יכולה להתפתח, הן בשל שביית עבודה של פועלים יהודים והן בשל התחרות הערבית.

שנים של שקט תעשייתי

המפנה הגיע בשנת 1942. כל מפעלי האבן והסיד של סולל בונה רוכזו תחת שם אחד, "אבן וסיד". מנהל אבן וסיד דאז, בנימין קוֹ-ונקי, אמר בפגישה עם הפועלים במגדל צדק "אנחנו נכבוש את מגדל צדק לעצמנו. ההרים האלה קוסמים לנו ורומזים שכאן עתיד לקום כפר חוצבים".

בשנת 1942 חל שיפור במצב העבודה, עם ריבוי פעילויות הצבא והממשלה והתחלת בנייתם של שדות התעופה בכפר סירקין ובתל נוף. מחצבות מגדל צדק עבדו במלוא הקיטור וכן גם מחצבות קטנות נוספות של חיים סימון, מאיר פוגץ' ועוד. ציבור הפועלים במגדל צדק גדל והלך, ומנה כ-200 איש. שותפות סלונים-בר-לוי-קרצמר התרחבה ובמגדל צדק נבנו שתי מגרסות חצץ. מעתה יעברו כמה שנים של שקט תעשייתי באזור.

בשנת 1945 הסתיימה מלחמת העולם השנייה. עקב הפסקת הביקוש הצבאי למוצרי אבן חזרה המתיחות בין הפועלים היהודים לבין בעלי המחצבות, ונושא התחרות עם העבודה הערבית שוב עלה. הכפר מגדל יאבה התפתח והתרחב בתקופת השלטון הבריטי. בשנת 1947 פעלו בכפר בית ספר עם 147 תלמידים, מרפאה ומסגד. תושבים רבים עסקו בעבודת האבן והסיד במחצבות. בשנת 1947 הגיע מספר התושבים לכ-1,500.